

ВІКТОР БУРЛАЧУК,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії, теорії і методології соціології Інституту соціології НАН України

Образ влади в сучасних теоріях глобалізації

Abstract

In history, the fates of the power and of the state are inextricably intertwined. Therefore the changes of the power's forms in modern global society have an effect on transformations of sovereignty of the modern state.

As a result of globalization the monocentric structure of power of the states vying with each other is replaced by polycentric distributing of power, in which a great number of transnational and national organizations and enterprises are either competing or co-operating.

According to post-modernist and neo-globalist theorists the power can not be identified with a certain center. So the power takes on an image of the network power.

However it cannot be hastily said, that the destruction of national state sovereignty has already happened. Globalization strikes down the identification of homogeneous, self-exclusive and self-contained area of the national state which policy rests upon the barrack-like force of regular army, law enforcement force, state penitentiary, and monopolization of the means of legitimate violence.

The economy development is out of the national state control, whereas social consequences of these processes – such as unemployment, migration, and poverty – are amassing with in the system of the national social state.

The globalization results in denationalization and transformation of national state into transnational state.

Доля влади і доля держави в історії переплетені між собою. Тому зміни форм влади в сучасному глобальному суспільстві віддзеркалюються у трансформаціях суверенітету сучасної держави.

Це дослідження влади здійснено з позицій національно-державного суверенітету, його виникнення, реформації та кризи. Такий аспект аналізу, за якого владу розглядають не в її багатоманітних впливах на індивіда і су-

спільство, а в ланцюзі взаємовідносин з іншими державами, запропонований самим процесом глобалізації, коли суверенітет сучасних національних держав увесь час ставиться під сумнів.

Відтак поширеним поглядом сучасних дослідників стало уявлення, згідно з яким суверенітет національних держав за доби глобалізації втратив свої відмітні властивості й набув форми, утвореної з низки національних і наднаціональних органів.

Засади сучасних відносин влади

Відносини влади багато в чому визначаються тими процесами, що тривають у сучасному виробництві та засобах комунікації. Історично капіталізм і ринок визначають головні умови, за яких створювався новоєвропейський суверенітет, і подальші зміни їх суттєво відбилися на сучасних формах організації влади.

Завдяки ринковим відносинам сформувався базове поняття щодо визначення суверенітету періоду ранніх національних держав — загальна воля, підґрунтям якої є ринкові відносини, де кожна зі сторін має власний інтерес, а зрештою досягається суспільний інтерес, що утворює універсальну соціальну владу. Ринок виконує опосередковувальну роль, у результаті чого виникає суспільна користь, що міститься в понятті мінової вартості.

Ця конституювальна роль ринку при створенні національної держави у зв'язку з появою нових засобів комунікації та фінансових інструментів почала істотно змінюватися, що спричинилося до істотних трансформацій національно-державного суверенітету. Національна держава давно вже безпосередньо не контролює процесів переміщення робочої сили, формування нових ринків, управління інвестиціями, фінансовими й кредитно-грошовими потоками.

“Суверенні держави здатні здобувати прибуток з економіки лише доти, доки справа стосується “народних господарств”, на які вони можуть впливати політичними засобами. Але із денационалізацією господарства, зокрема із глобальним інтегруванням фінансових ринків і самого промислового виробництва, національна політика втрачає панування над усезагальними умовами виробництва й тим самим — важелі для підтримання досягнутого соціального стандарту” [Хабермас, 2001: с. 291].

Якщо економічні зв'язки й відносини виходять за межі певної території та пов'язаного з нею суверенітету національної держави, виникає питання стосовно суб'єкта цих зв'язків і відносин, стосовно того, хто управляє цими транснаціональними економічними й фінансовими потоками.

Таким суб'єктом виступають транснаціональні фірми і приватні банки, що мають міжнародний вплив і підривають формально визнаний національно-державний суверенітет. Сьогодні кожна із тридцяти найбільших фірм, що працюють у світовому масштабі, взята окремо, виробляє річний обіг, який перевищує навіть сукупний суспільний продукт дев'яноста представлених в ООН країн.

Появу нового суб'єкта економічних зв'язків і відносин можна побачити у зміні місця національного капіталу в системі економічних відносин. Якщо

попервах національний капітал існує в межах національної держави, то в процесі глобалізації починають кардинально змінюватися відносини між національним капіталом і місцем його походження. “Спочатку капіталізм існує в рамках національної держави і супроводжується міжнародною торгівлею (обмін між суверенними національними державами); потім настають відносини колонізації, коли країна-колонізатор підкоряє й експлуатує (економічно, культурно, політично) колонізовану країну; фінальна точка цього процесу, коли є лише колонія й нема ніяких країн-колонізаторів — колонізатором тепер є не національна держава, а сама глобальна компанія” [Жижек, 2004: с. 109]. Тим самим поняття національного капіталу перетворюється на своєрідний оксюморон.

“Глобальна компанія ніби перерізає пуповину, яка пов’язує її зі своєю матір’ю — нацією, і ставиться до країни свого походження як до ще однієї території, яку потрібно колонізувати” [Жижек, 2004: с. 108].

Влада і могутність транснаціональних підприємств полягає у здатності експорту робочих місць до країн із дешевою робочою силою й низькими податками, в умінні розосереджувати виробництво продуктів і надання послуг у різних місцях світу, маніпулювати політикою національних держав для отримання місць із найнижчими податками і найсприятливішою інфраструктурою, “карати” національні держави, які “вороже” ставляться до інвестицій; вони можуть самостійно визначати місце для інвестицій, для виробництва, для сплати податків і для проживання і протиставляти їх одне одному.

На зміну класичній моделі ринку вплинув перехід від індустріальної до інформаційної економіки, що супроводжувався різкою децентралізацією сучасного виробництва.

Якщо раніше ефективність промислового виробництва залежала від способу організації виробничого капіталу, близької відстані до сировинної бази, заводів-виробників і споживачів сировини, суміжних виробництв, то інформатизація промисловості й дедалі більше переважання сфери послуг зробили таку концентрацію виробництва непотрібною.

У деяких секторах економіки зникає навіть виробниче помешкання як головна умова промислового виробництва. “У процесі переходу до інформаційної економіки конвеєр був замінений *мережею* як організаційною моделлю виробництва, що перетворює форми кооперації та комунікації як на кожному конкретному підприємстві, так і між ними” [Хардт, 2004: с. 276].

Транснаціональне підприємство, зорганізоване за принципом мережі, стає моделлю поведінки, котра, як ми побачимо, охоплює не лише промислові, а й політичні процеси, форми політичної спеціалізації.

Грунтований на контролюванні національного ринку, суверенітет класичної держави також характеризувався обмеженістю комунікації. Особливо непроникними для неї були верхні рівні влади тоталітарних держав. Сучасна комунікація зрівнює й упрозорює різноманітні поверхи влади. Вона розмиває ті бар’єри й огорожі, якими влада намагається відгородитися від суспільства. Засоби масової інформації вибивають із рук влади такий важливий інструмент панування й управління, як таємниця. Згадаймо “Легенду про Великого інквізитора” Ф.Достоевського, у якій наведено основні

принципи домінування: віра, таємниця й авторитет. Таємниця, чи то релігійна, чи то державна, виступає як особливий різновид знання. Вона передбачає доступ для її хранителів — жерців і керманичів — до деякої трансцендентної сфери, що відокремлює керівників від керованих, знавців — від профанів, утаємничених — від неофітів.

Транслюючи смисли, комунікація також управляє сферою уявлюваного, що пронизує ці комунікативні зв'язки. Розуміння того, що сама комунікація не лише транслює смисли, а й управляє створенням їх, належить до одного із відкриттів Маршала Маклюєна. Те, як передається інформація, наприклад, в якій послідовності подають інформаційні блоки, визначає процес розуміння.

У традиційному суспільстві сфера уявлення, що пронизує смисли комунікації, пов'язана із дискурсом трансцендентного (Бог, безсмертя, душа), комунікативна логіка вичерпується словом божественного одкровення. У постсучасному світі трансляція смислів здійснюється за допомогою “образів-загроз”: екологічна криза, загрози ядерної катастрофи, зіткнення з метеоритом, війни, тероризму. Вони репрезентуються сучасною кіноіндустрією як деяка реальність, що демонструє процес перетворення трансцендентного на іманентне. Ми губимося в пошуку відмінностей між репрезентаціями і реальністю, переживаючи процес заміщення реальності репрезентацією. Показаний по телебаченню вибух веж-близнюків у Північній Америці попервах сприймався як кадри з чергового голлівудського бойовика. Уява, структурована сучасним рівнем комунікації за допомогою “образів-загроз”, створює власну реальність. Якщо для середньовічного суспільства відповіддю на всесвітні загрози виступала церква як місце спасіння, то для сучасного суспільства — це Шпіцбергенський міжнародний банк насіння, створений норвежцями 2007 року, розташований глибоко під землею у вкритих кригою скелях, або прийняте Космічним університетом Страсбурга у 2008 році рішення побудувати до 2020 року на Місяці експериментальний бункер — сховище генетичних даних усього живого на Землі.

Насиченість комунікації репрезентаціями-загрозами створює особливе живильне середовище для вирощування бацил влади. Вся влада християнської церкви, якщо не вся влада взагалі за доби Середньовіччя, побудована на маніпулюванні енергією трансценденції (смертні муки Христа, загрози пекла і страждання безсмертної душі).

Усеосяжна мережа ринку, що репрезентує сучасну владу, спрямовує енергію трансцендентного у структури повсякденного світу, насиченого викривленими смислами трансцендентного: образи досконалості й усемогутності імплантуються у світ споживання і його структури: найкращий шоколад, найкращий засіб від лупи, найкращі ліки.

У комп'ютерних іграх експлуатація сфери уявного сягає своєї межі, остаточно стираючи відмінності між образом і реальністю.

Джерела соціального порядку позначені не тільки наявністю влади, а й діяльністю уяви, що переймається трансцендентним. Не слід емпірично вважати, що соціальний порядок обмежується законом і суверенною владою. На думку З.Баумана, він тримається на маніпулюванні прагненням трансцендетності. “Будь-який різновид соціального порядку можна подати

як мережу каналів пошуку життєвих смислів і передання відкритих формул. Енергія трансцендентності підтримує ту жваву діяльність, котра й називається “соціальним порядком”; вона робить його як потрібним, так і досяжним” [Бауман, 2002: с. 5]. У цій загадковій фразі Баумана йдеться про легітимацію соціального порядку, що й робить його і потрібним, і досяжним.

Для комунікативних зв'язків модерну суттєвим є розрізнення ролі сигніфіканта, сигніфіката і референта. Сучасна ситуація, навпаки, надає цим відмінностям рис проблематичності, й особливо це стосується статусу сигніфіканта і референта, репрезентації і реальності. Сигніфікація дедалі більше здійснюється через візуальні образи, а не слова. Це і є дедиференціація, вважає С.Леш, в якій образи пов'язані із референтами сильніше, ніж слова. Відповідно, дедалі більша частина референтів стає сигніфікантами. Це виявляється в тому, що наше повсякденне життя пронизане реальністю образів, котрі несуть у собі телебачення, реклама, відео, комп'ютеризація, плеєри, касетні магнітофони. Усе це стає складовою репрезентації.

Постмодерністська дедиференціація привнесла хаос, примарність і нестабільність у наше сприйняття самої реальності.

Місцеперебування влади. Рухливість центру і периферії

Здійснення влади передбачає наявність певного центру, точки у просторі, де виникають владні повноваження. Цей центр особливим чином позначають у просторі певними мітками: фортеця, палац, резиденція, полкове шатро, президентський штандарт. Місце влади — не просто простір, що його обіймають особи, які отримали мандат на панування. Воно має — для тих, хто перебуває в ньому, — своєрідну оптику, що вможливує бачення всіх поверхів соціальної ієрархії. Воно домінує над іншими просторами, подібно до того, як хижакі намагаються зайняти головну висоту, щоби звідти спостерігати за тим, що відбувається.

Постійне місцеперебування влади дістає назву столиці, міста, в якому перебуває влада.

Проте не завжди влада мала фіксоване місце у просторі. Історики, які описують побут французьких монархів XV–XVI століть, зазначають, що король зі своїм двором ніколи більше двох тижнів не затримувався на одному місці, а постійно переїжджав із Півночі на Південь, зі Сходу на Захід, із Арденн до Провансу, із Бретані до Лотарингії. Ці мандри розпочиналися одразу після коронації й завершувалися зі смертю. Унаслідок обмеженості комунікації сталість простору влади досягається лише безупинною зміною місць перебування влади в цьому просторі.

Виникнення сталих комунікативних зв'язків було підготовлено створенням національної бюрократії, яка сприяла закріпленню місця розташування влади.

Якщо французьких монархів змушував подорожувати брак комунікації, то сучасні радикальні зміни у відносинах влади пов'язані із тим, що влада знову втрачає свою просторову репрезентацію. Це не означає, що президента позбавили резиденції, а парламент — палацу. Резиденція і палац залишаються порожніми символами влади, оскільки за ними зберігається видимість ухвалення рішення.

Конфігурація влади у вигляді центру і периферії перетворюється на мережу, зіткану із безперервних комунікативних потоків різної інтенсивності між різноманітними міжнародними фінансовими й політичними інститутами.

Розмивання певного місця влади під впливом глобалізації потребує нових форм організації контролю за територією. Адже влада не тільки встановлює певний порядок, а й поширює його на певну територію. Вона завжди конституювала себе стосовно території, яку підпорядковувала певному порядку (закону). Однак єдність закону і території зазнає корозії, утвореної впровадженням елементів світового ринку. В середині національного простору, немов в іншому вимірі, розташовуються фінансові й економічні інститути, що виходять за межі національного простору. Традиційно із фіксованого місця розташування влади виростала ідея ієрархії, що передбачала членування соціального простору, поділ владних повноважень залежно від того, на якій “відстані” від джерела влади розташовується той чи той інститут. Виникає питання: як можлива ієрархія за відсутності строго фіксованого центру?

З.Бауман вважає, що сучасна ієрархія залежить від швидкості пересування у соціальному просторі. Швидкість пересування, можливість ефективно діяти незалежно від відстані, а також свобода “зміни місць”, надана чи то відсутністю локалізованих зобов’язань, чи то легкістю їх подолання, є сьогодні головними чинниками стратифікації і на глобальному, і на місцевому рівні. “Швидкість пересування”, “можливість ефективно діяти незалежно від відстані”, “свобода зміни місць” — усі ці визначення взято з аналізу переміщення сучасних фінансових потоків у глобалізованому світі, а не зі звичних відносин панування. Проте саме це виступає як головна модель сучасних відносин влади.

Отже, місце ієрархії покою заступила ієрархія руху.

М.Гардт і А.Неґрі для опису нових відносин влади вдаються до старого поняття “Імперія”, в яке вони вкладають новий зміст, вбачаючи в ній новий тип суверенітету, що приходить на зміну суверенітету національної держави.

“На противагу імперіалізму Імперія не створює територіального центру влади й не спирається на жорстко закріплені кордони чи перешкоди. Це — децентрований і детериторіалізований, тобто *позбавлений центру і прив’язки до певної території* апарат управління, який поступово охоплює весь глобальний простір своїми відкритими й дедалі ширшими кордонами. Імперія управляє змішаними, гібридними ідентичностями, гнучкими ієрархіями і силою-силенною обмінів за допомогою модулювання командних мереж. Різноманітні національні кольори на карті світу традиційного імперіалізму розмиваються й зливаються у веселку глобальної імперії” [Хардт, 2004: с. 12].

Подібно до Баумана, Гардт і Неґрі вбачають у сучасних відносинах влади гнучкі ієрархії та змішані ідентичності. Їхнє уявлення про такі ієрархії перегукується з поняттям динамічної соціальної стратифікації, що його розробляє у соціології П.Бурдьє.

Отже, опис ієрархії як фіксованого місця у політичному просторі передбачає владу, сформовану в рамках національно-державного суверенітету. Сучасним глобалізованим суспільством управляє низка рухливих стратифікацій, маркованих модою і модними стандартами. У цьому контексті мода і модні стандарти виступають як чинники минутих параметрів порядку.

Розпад державних інститутів охоплює також форми соціального контролю. Нормативне регулювання вже не є необхідним інструментом домінування, норму заступає спокуса (Бодрияр).

Як уже зазначалося, центрованої образ влади мав свої епістемологічні засади у фордистській фабриці й у суверенній державі, що встановлює і підтримує порядок.

Перехід до “постфордизму” означає відмову від масового виробництва і споживання — це перехід до економіки, ґрунтованої на інформації та сфері послуг, а також на скороченні робітничого класу і його подальшій фрагментації, подібно до фрагментації опозиції в децентралізованих соціальних рухах.

Неоглобалізм винайшов новий тип технології влади, відкрив той факт, що соціальний контроль як головна функція влади може здійснюватися не лише шляхом утвердження норм і правил, а й поширенням певних зразків споживання. Якщо робітники дійшли до прийняття тих самих цінностей, що й роботодавці та менеджери (споживання, індивідуалізм, інструменталізм), то ієрархічна система влади вже не потрібна для соціального контролю (норми).

“Нав’язування норм і виконання нормативних розпоряджень приковує контролерів і контрольованих одне до одного... Обидві сторони... прив’язані до одного місця: відтворення владної ієрархії вимагало постійної присутності та конфронтації їх. Саме цю взаємну залежність, цей одвічний зв’язок і зробила зайвою нова технологія влади, що вийшла на передній план за доби глобалізації. Вищі ешелони нової ієрархії влади характеризуються передовсім здатністю пересуватися — стрімко і за першої необхідності, тоді як нижчі рівні — нездатністю навіть уповільнити, не те щоб зупинити, такі рухи і власною нерухомістю. Втеча і вислизання, легкість і мінливість заступили місце потужної й лиховісної присутності як головні прийоми панування” [Бауман, 2002: с. 44].

Глобалізація і порядок. Інституціоналізація непевності

На думку З.Баумана, концепція “глобалізації” була створена, щоби замінити стару концепцію “універсалізації”, коли уявилося, що встановлення глобальних зв’язків і мереж не має нічого спільного із передбачуваними нею навмисністю та контрольованістю. Поняття глобалізації описує процеси, що є самодовільними, стихійними й безладними, процеси, що відбуваються незалежно від людей, які сидять за пультами управління [Бауман, 2002: с. 43]. Світ постає як сфера нестабільності, сфера змін, позбавлених певного напрямку, як царина експериментування із невизначеними наслідками, як повна протилежність уявленням про порядок.

Глобалізація має один по-справжньому революційний ефект, вважає Бауман, — знецінювання порядку як такого.

За доби модерну порядок почали ототожнювати з контролем та управлінням. Ідея порядку стосується не так самих речей, як способів управління ними; здатності наказувати. Синонімами влади завжди були закон і порядок, що виключали хаос, невизначеність, непевність із повсякденного життя. Закон забезпечував наступність різноманітних форм соціального життя. Наявність закону передбачає, що в суспільстві, як і в природі, існують деякі сталі зв'язки і відношення, що запобігають розпаду соціального життя на ізольовані фрагменти.

Апофеоз хаосу означає, що руйнація держави — базового соціального інституту, соціального інституту *sui generis* — надає поштовх інституціональній кризі, що охоплює всі сфери соціального життя. “Інституціоналізацію непевності”, про яку говорять сучасні соціологи, не варто розуміти дослівно, нібито в суспільстві настала фаза анархії, коли втрачають чинність основні норми і ніхто не дотримується державних законів.

Поняттям “інституціоналізація непевності” позначають новий рівень безпорадності людини, проте вже не перед лицем безпосередніх стихійних сил, а перед лицем ризиків, породжених соціальною практикою людини. Рутині, вважає Бауман, навряд чи знайдеться місце в сучасній системі панування, умови змінюються раптово, заперечуючи будь-які розумні уявлення. Події, що відбуваються з людиною, втрачають будь-яку осмисленість і розпадаються на низку нічим не пов'язаних епізодів.

Хаос перестав бути головним ворогом раціональності, а ненадійність стає основним матеріалом для розбудови глобальної владної ієрархії й основним інструментом соціального контролю.

“У наш час виникає нова форма влади, що пориває із традиційним методом правління на основі правил та угод і використовує дерегулювання як свій головний важіль: “Метод панування, ґрунтований на інституті непевності, — це правління, що базується на уявленнях про ненадійність буття” (Бурдье)” [Бауман, 2002: с. LI].

Інституціоналізація непевності зумовлює виникнення нової форми суспільства, символом якого виступає ризик. Глобалізація утворює нову форму суспільства — суспільство ризику — і нову форму влади, в якій порядок перестає бути синонімом влади.

Кінець відмінності зовнішнього і внутрішнього. Кінець гомогенної, закритої, замкнутої на собі національної держави

Деформація простору влади веде до переосмислення протилежності внутрішнього і зовнішнього як визначальної підстави щодо розрізнення зовнішньої і внутрішньої політики. Цей фундаментальний поділ, що визначає суверенітет національної держави, поступово втрачає свій смисл, оскільки в ідеалі у світового ринку не існує зовнішнього: весь світ є його володінням. Зовнішнє, що визначає кордони національного суверенітету, перестає бути актуальним.

“Зовнішнє є належним простором політики, де індивід завдяки присутності інших виявляє себе у своїх вчинках і де він шукає визнання. У процесі постмодернізації такого роду публічні простори дедалі більшою мірою приватизуються. Центром міського пейзажу стають не відкриті площі та простори, призначені для зустрічей безлічі перехожих, як це було в період сучасності, а закриті простори алей, швидкісних автотрас і закритих спільнот” [Хардт, 2004: с. 179].

Міждержавні інститути (світові банки, валютні фонди) змушують усіх своїх учасників або залежні від них держави усувати перешкоди, здатні вповільнити вільний рух капіталів і обмежити свободу ринку. Умовою отримання фінансової допомоги є виконання рекомендацій світових банків, що принципово обмежують самостійну політику держави. Новий світовий порядок потребує слабких держав у ролі “місцевих поліційних дільниць, що забезпечують той мінімальний порядок, котрий є необхідним для бізнесу, але при цьому не породжує побоювань, що вони можуть стати ефективною перешкодою на шляху свободи глобальних компаній” [Бауман, 2002: с. 107].

Мережна влада

Здавалось би, використання таких понять, як “хаос”, “непевність”, “невизначеність”, “ризик”, для характеристики сучасної влади можна легко піддати критиці. Ми бачимо, що національні держави, попри всі колізії, що з ними відбуваються, цілком благополучно існують у своїх кордонах, що влада нікуди не поділася. Лідери національних держав активно беруть участь у локальних конфліктах, куди вони посилають військові контингенти, у містах на вулицях патрулюють поліціанти, а буцегарні переповнені ув’язненими. Проте їхня влада обмежена і спрямовується певними центрами впливу, вона здійснюється всередині силового поля, що визначає межі політичної взаємодії.

Це силове поле, в якому подібно до заряджених частинок вибудовується політика національних держав і в якому немає певного центру, дістало назву *мережної влади*. Автори цього поняття М.Гардт і А.Неґрі дійшли до нього в результаті вивчення особливостей американської демократії.

Мережна влада утверджується у просторі іманентної концепції суверенітету, коли суверенітет не трансцендентний, а виникає із взаємообмеження різноманітних політичних інститутів. Його породжує не передання влади і правових повноважень, наприклад від якогось трансцендентного джерела (Бог), а згода самих мас, демократична взаємодія сил, об’єднаних у мережі. Новий суверенітет з’являється з процесу конституювання системи обмежень і рівноваг, стримувань і противаг, що одночасно утворює центральну владу і зберігає її в руках мас.

Аналізуючи особливості становлення американської демократії, автори “Імперії” доходять цікавого висновку про її експансіоністський характер, базований на понятті мережної влади. “На відміну від *імперіалістичного* експансіонізму, *імперський* експансіонізм або демократичний експансіонізм ґрунтується на понятті мережної влади. Експансіонізм іманентної концепції суверенітету є таким, що включає, а не виключає. Іншими словами, по-

ширюючись, цей новий суверенітет не анексує чи знищує інші держави, з якими він стикається, а навпаки, відкривається для них, включаючи їх до мережі” [Хардт, 2004: с. 160].

“Імперія поширює і поглиблює модель мережної влади. Колишній суверенітет завжди був пов’язаний строго із кордоном, із територією. Сучасний суверенітет пов’язаний із детериторіалізацією, із постійним пересуванням кордонів” [Хардт, 2004: с. 161].

Моделлю для такого розуміння влади слугує аналіз історії становлення американської державності, що запропонувала новий принцип суверенітету, відмінний від європейського. Становлення американської державності було пов’язане з поняттям фронтира, тобто кордону, що відокремлював колонізовані європейцями землі від ще не заселених колоністами.

“Свобода і Фронтір передбачають одне одного: будь-яке ускладнення, будь-яке обмеження свободи є перешкодою, порогом, через який треба переступати” [Хардт, 2004: с. 163]. Устрій держави розглядався як відкритий процес — колективне самотворення. Коли влада стає монополістичною, мережа руйнується. Автор вважає, що особлива роль США і модель іманентного суверенітету визначили світовий порядок. Наявність такого порядку підтверджує війна в Перській затоці, що в ній США постали як єдина держава, здатна обстоювати міжнародну справедливість не як функцію власних національних інтересів, а й в ім’я глобального права. “В усіх регіональних конфліктах двадцятого століття, від Таїті до Перської затоки і від Сомалі до Боснії, Сполучені Штати покликані втручатися — і ці покликання є реальними й усезагальними, а не просто вивертами, що мають заспокоїти американську громадськість” [Хардт, 2004: с.173].

Конфігурація глобальної влади. Суперечність мережі і суверена

М.Гардт і А.Неґрі, аналізуючи конфігурацію влади в глобальному світі, пропонують як модель такої влади пірамідальну структуру, що складається з трьох послідовно розширюваних ярусів, кожен із яких, своєю чергою, поділявся на кілька рівнів [Хардт, 2004: с.290].

На вершині піраміди зараз перебуває єдина наддержава, США, яка воліє виступати спільно з іншими організаціями в рамках ООН.

На другому рівні першого ярусу перебувають кілька національних держав, що контролюють світову фінансову систему і процеси глобального обміну (Велика Сімка, Паризький і Лондонський клуби, Давоський економічний форум).

Другий ярус репрезентують мережні структури, які створені транснаціональними корпораціями на світовому ринку і які визначають рух “технологій”, капіталу, населення тощо. Ці виробничі структури, що формують і живлять ринки, пронизують весь світ завдяки захисту і гарантіям із боку центральної влади, становлять перший рівень глобальної влади.

На другому ярусі, на рівні, часто підпорядкованому владі транснаціональних корпорацій, перебуває основна маса суверенних національних держав, об’єднаних у регіональні організації за територіальною ознакою. Національні держави контролюють і регулюють переміщення багатств до

центру світової влади та у зворотному напрямі, а також насаджують дисципліну серед власного населення.

Третій ярус — групи, що представляють інтереси населення в системі світової влади. До них належать і неурядові організації, і малі залежні держави.

На думку авторів, сучасна імперія має гібридну форму, в ній немає одного відособленого центру, подібного до Давнього Риму. Однак таке твердження, на мій погляд, суперечить пірамідальній структурі розподілу влади, котру увінчують США. Важко відмовитися від поняття центру при визначенні влади; так і автори, які розвивають концепцію мережної влади, разом із тим пропонують конфігурацію світової влади із певним центром в особі США.

Доповненням поняття мережі як визначення форми сучасної влади слугує біологічне поняття різони, розгалуженої кореневої системи, яка позбавлена центру і яку можна уявити як універсальну мережу комунікацій, де всі точки чи вузли пов'язані між собою. Визначення мережі має діалектичний характер, вона постає водночас і цілком відкритою, і цілком закритою, вона припускає, щоб були представлені всілякі складові ланцюга взаємовідносин, а з іншого боку, сама виступає як а-локальність.

Свою владу Імперія здійснює, використовуючи адміністративну і командну системи. Адміністративний апарат радше скидається на владу окремих національних держав, і йому командний апарат довіряє управління на мікрополітичному рівні. Командний апарат, за допомогою ядерної зброї, фінансових і комунікативних мереж забезпечує рівновагу глобальної системи.

Концентрація в руках Імперії ядерних технологій позбавила більшість країн можливості самостійно вирішувати питання війни і миру, одного із головних елементів традиційної концепції суверенітету. "Понад те, жажлива сила ядерної бомби, що перебуває в руках Імперії, звела військове протиборство до рівня обмеженого конфлікту, громадянської війни тощо. Вона передала будь-який військовий конфлікт у неподільну компетенцію адміністративної й поліційної влади. У жодному іншому вимірі перехід від сучасності до постсучасності й від суверенітету держави доби сучасності до Імперії не вочевиднюється такою мірою, як з огляду на роль ядерної зброї" [Хардт, 2004: с.321].

Справедлива війна

Якщо розвиток ядерних технологій позбавив більшість країн права самостійно вирішувати питання війни і миру, то будь-який факт ведення бойових дій вимагає особливої форми легітимації. Проте незрідка нові поняття виявляються такими, що відновлюють уже віджили поняття й уявлення. Так, утвердження нового світового порядку привело до реабілітації понять, які сучасне міжнародне право, здавалося, залишило в минулому.

Потреба в легітимації конфліктів у глобальному суспільстві зумовила реабілітацію поняття *bellum justum* (справедливої війни), відкинута ХХ століттям, оскільки воно вводить війну до сфери етики.

Тут слід нагадати про критику Ю.Габермасом позицій К.Шміта з приводу вживання категорій моралі у сфері міжнародних відносин.

Німецький юрист К.Шміт теж виступав проти використання категорій моралі для аналізу міжнародних відносин. Він усе своє життя захищав так зване “недискримінаційне визначення війни”. Класичне міжнародне право, за Шмітом, розглядало практику війни як таку, що не потребує подальшого правового обґрунтування, як легітимний засіб розв’язання правових конфліктів. Тим самим було створено передумову для надання воєнним зіткненням цивілізованого характеру. Проте засудження агресивної війни як кримінальної (це закріплено у Версальській угоді) перетворювало будь-яку війну на злочин, позбавляло це явище чітких контурів. Противник, що зазнав морального осуду, перетворюється на мерзотного ворога, якого слід знищити. Якщо через моралізацію сторони втрачають взаємну повагу — *justus hostis*, тоді локальні війни вироджуються у війни тотальні. Габермас згоден із К.Шмітом у тому плані, що не можна моралізувати війну, проте категорично заперечував розуміння війни як легітимного засобу розв’язання правових конфліктів.

Справедливості між націями можна досягти не на шляхах моралізації, вважає Габермас, а лише завдяки правовому оформленню міжнародних відносин.

Утім, з погляду авторів “Імперії”, відповідно до логіки мережної влади справедлива війна стає діяльністю, виправданою сама по собі. Така позиція дістає підтримку в працях Джона Ролза, який вважає, що демократії можуть вести “справедливі війни” проти злочинних держав — *unlawful states* [Ролз, 1995].

Хабермас гадає, що демократична держава не має права на власний розсуд приймати рішення щодо початку війни проти деспотичної держави, небезпечної для справи миру чи кримінальної держави. Він переконаний, що “захист цілісності життєвих форм і звичного етосу зорганізованої в державу спільноти, якщо не йдеться про геноцид і злочини проти людяності, має переважне право перед реалізацією абстрактних принципів справедливості в масштабах усього світу” [Хабермас, 2008; с. 92].

Після Другої світової війни організацію ООН наділили правом проводити миротворчі операції й акції примусу. Затвердження статуту ООН означало початок процесу конституціалізації міжнародного права. “Від цього моменту більше немає війн справедливих і несправедливих, є лише законні та незаконні, тобто війни, що виправдуються і не виправдуються міжнародним правом” [Хабермас, 2008: с. 92].

Проте система міжнародних відносин розвивається не відповідно до ідей Габермаса, а відповідно до логіки його опонентів.

Радикальний обвал системи міжнародного права спричинила діяльність уряду Дж.Буша, що ігнорує чинні правові передумови щодо застосування військової сили.

Для США міжнародне право як середовище для розв’язання міжнародних конфліктів, для здійснення демократії і прав людини вже не має значення. Вони заміняють приписувані юридичні норми поведінки власними нормативними обґрунтуваннями. У своїй міжнародній політиці США підпадають під вплив хибного універсалізму імперій минулого, коли в питаннях міжнародної справедливості позитивне право замінюють мораллю й ети-

кою. З точки зору Дж.Буша, “наші” цінності мають значення універсальних, справжніх цінностей, що їх мають сприйняти інші нації заради їхнього власного блага.

Імперія, суверенітет і надзвичайний стан

Отже, застосування глобальної влади, вважають сучасні соціологи, необхідне для врегулювання конфліктів, а не для отримання прибутків. Тому правова особливість Імперії полягає в тому, що вона діє за ситуації надзвичайного стану. Поняття надзвичайного стану в рамках концепції суверенітету національної держави особливо ретельно розглядав К.Шміт, якому належить знаменитий принцип: суверенним є той, хто приймає рішення щодо запровадження надзвичайного стану.

У повсякденній практиці Імперії поняття “суверенітет” і “надзвичайний стан” міняються місцями. Надзвичайний стан не є рішенням, спрямованим на припинення чинної конституції, як це буває в історії суверенної держави. Надзвичайний стан створюється самими суб’єктами міжнародного права. Наприклад, сомалійські пірати захоплюють морські судна. У цьому разі немає суб’єкта, що приймає рішення щодо запровадження надзвичайного стану, цей стан уже існує — як порушення норм міжнародного права.

Проте Гардт і Негрі розуміють надзвичайний стан як певний політико-юридичний акт, що передує самому запровадженню надзвичайного стану. Вони пишуть: “...юридичне право на застосування надзвичайного стану і можливість використання поліційних сил є двома початковими координатами, що визначають імперську модель влади” [Хардт, 2004: с. 31].

Таке розуміння надзвичайного стану знову повертає нас до поняття суб’єкта як носія суверенітету і поняття центру влади. Якщо погодитися, що право на застосування надзвичайного стану передує його запровадженню, тоді ми знову спираємося на поняття суб’єкта як носія суверенітету.

Саме втручання, тобто запровадження надзвичайного стану, виправдується невіддільними цінностями справедливості.

За Габермасом, втручання має будуватися не на наших уявленнях про справедливість, а на засадах права. Наприклад, інтервенція у Косово була здійснена відповідно до норм міжнародного права. Поліційні заходи, вживані стосовно інших держав, яким загрожує гуманітарна катастрофа, розглядаються як право чи обов’язок панівних суб’єктів світового порядку. Їм відповідає цілковита нездатність національної держави забезпечити захист своїх громадян.

Право на втручання ґрунтується не на праві, а, знову ж таки, на моральних принципах, на підтримку яких діє держава.

Історія суверенітету. Суверенітет національної держави

Підмуток сучасного розуміння суверенітету було закладено в класичному визначенні Руссо, з якого випливає, що угода між волями окремих індивідів виражається у формуванні спільної волі і що ця спільна воля, будучи продуктом відчужених воль окремих індивідів, утворює суверенітет

держави. Однак поняття демократичного суверенітету у Руссо мало чим відрізняється від “Бога на землі” у Гобса, від монархічного суверенітету.

Головний парадокс суверенітету, що концептуально був оформлений Жаном Боденом ще у другій половині XVI століття, передбачає тотожність між суверенітетом і абсолютною владою.

Суверенітет височіє над суспільством, ґрунтується на трансценденції суверена, коли йдеться про імператора, націю або державу. Він визначає межі між територіями, населенням, різними соціальними групами.

В Європі суверенність феодалної держави полягала в тому, що вона була власністю монаршого тіла. Чому власністю тіла, а не монарха? Позаяк право на певну територію монарх здобув не в результаті завоювань, відчуження чужих земель, а завдяки праву спадкоємства, завдяки тому, що він становить певну гілку в розлогій кроні генеалогічного дерева. Зміна моделі абсолютистської патримоніальної держави полягала в поступовому заміщенні одного тіла іншим, конкретне тіло монарха поступилося місцем абстрактному тілу нації. Те, що певне населення займає конкретну територію, його право на цю територію зумовлене не тим, що ця територія є частиною монаршого тіла, а тим, що її займає деяка інша органічна субстанція — нація.

“Духовна ідентичність нації, а не божественне тіло короля тепер уособлювала територію і населення як ідеальну абстракцію. Точніше, реальні території та народи тепер вважалися продовженням трансцендентної сутності нації. Таким чином, сучасне поняття нації успадкувало патримоніальне тіло монархічної держави, надавши йому нової форми” [Хардт, 2004: с. 98].

Виникає нова форма ідентифікації: індивід ототожнюється тепер не з тілом государя, а з тілом нації. Розглянуте крізь призму монаршої тілесності, поняття нації починає уречевлюватися. Воно перетворюється на органічну субстанцію, незалежну від історії й умов культури. Якщо тіло короля є природним продуктом династичного спадкоємства, то передбачалося, що й національність наділена такою природною якістю. Вважалося очевидним, що від самого початку, природним чином люди є представниками різноманітних національностей; як не можна змінити расу, так не можна змінити й націю. Від народження люди належать до тієї чи тієї нації, це не культурний, а природний факт. Насправді нація — це не природний, а культурний продукт, результат соціального конституювання.

Як уже зазначалося, поява національного суверенітету пов’язана з установами тотожності території і населення, що в новій формі повторює племінні відносини.

Монарший суверенітет передбачав тотожність монарха і підданого, територіальні кордони малися на увазі, однак не були актуалізовані у свідомості. У монархії територія залишалася аморфною, ніхто не знав чітких кордонів держави, не знав того, де закінчується одна держава і починається інша. Поширеним явищем була наявність усередині однієї території володіння іншого власника. Власність монастирів, чернечих орденів випадала зі сфери володіння монарха. Не існувало єдності території та монаршої волі.

Остаточно держава і нація об’єдналися в національну державу тільки після революції кінця XVIII століття. Цьому передував тривалий період розмежування цих понять. Відповідно до класичного слововжитку, у давніх

греків “етос” протиставлявся “полісу”, а в римлян “natio”, так само як “gens” (рід), протиставлялися поняттю “civitas” (державна). Таке протиставлення ґрунтувалося на тому, що об’єднання людей у поліс мало на меті досягнення найвищого блага (Аристотель), недоступного іншим формам людського об’єднання.

“Із ленного союзу Німецької імперії розвилися станові держави; підґрунтя їх становили договори, в яких залежний від податків і військової підтримки король чи імператор надавав дворянству, церкві й містам певні привілеї, тобто право обмеженої участі у здійсненні політичного панування. І ці панівні стани, що збиралися у “парламентах” чи “ландтагах”, репрезентували при дворі ту чи ту “землю” або саме “націю”. Як нація дворянство набуло політичного існування, у якому народові як сукупності підданих було ще відмовлено” [Хабермас, 2008: с. 205]. Від кінця XVIII століття відбувається трансформація дворянської нації в етнічну.

Це послугувало каталізатором для трансформації ранньої держави Нового часу в демократичну республіку, а належність до “нації” встановлювала певний солідарний зв’язок між людьми, які досі були чужими одне одному [Хабермас, 2008: с. 206].

Суверенітет і дисциплінарне суспільство. Криза суверенітету — криза соціальних інститутів

Національно-державний суверенітет тримався на ефективності дисциплінарної моделі суспільства, підмурок якої становили такі інститути громадянського суспільства, як школа, сім’я, церква, установи охорони здоров’я, фабрика. Останнім часом під впливом глобалізації ці інститути зазнали суттєвих змін, що дало підстави німецькому соціологу У.Беку назвати їх “установами-зомбі”, які “померли й досі живі”. Руйнація цих інститутів, зникнення громадянського суспільства і занепад дисциплінарного режиму спричиняє стирання розпізнавальних ліній, що є підґрунтям національно-державного суверенітету. Місце їх заступає мережна структура суспільства контролю.

Встановлення мережної структури такого суспільства визначило зміну типу суверенітету в розвитку європейської державності: *відбувся перехід від парадигми суверенітету до парадигми правління*, коли політична діяльність національної держави звелася до розв’язання суто управлінських проблем.

“Сучасний політичний суверенітет держав є лише слабкою тінню багатогранної — політичної, економічної, військової й культурної — автономії держав минулого, що створювалися за зразком тотальної держави (totale Staat). Нинішні суверенні держави мало що можуть зробити (а їхні уряди майже не ризикують цього зробити) заради протистояння тиску глобалізованих капіталу, фінансів і торгівлі (зокрема торгівлі в царині культури)” [Бауман, 2002: с. LIII].

Сили, на які держави не можуть вплинути, не мають конкретної адреси, вони не прив’язані до локальної території. Це конкуренція, вільна торгівля, світові ринки, фінансові потоки. “Суверенітет слід розуміти і вивчати як розчленовану владу, розчленовану між цілою низкою національних, регіо-

нальних та інтернаціональних акторів, яка є — через цю іманентну множинність — обмеженою і скутою” [Бек, 2001: с. 73].

Автори “Імперії” наполягають на віртуальному й дискретному характері сучасного суверенітету, якщо порівнювати його із монаршими прерогативами. Характерною рисою цього суверенітету є те, що він діє на периферії Імперії, де кордони рухливі, а ідентичності хитливі й мають змішаний характер, попри те, що центр і периферія безупинно міняються місцями.

Отже, у результаті процесу глобалізації моноцентрична структура влади держав-суперниць замінюється поліцентричним поділом влади, в якому конкурують і кооперуються одне з одним чимало транснаціональних і національно-державних організацій і підприємств.

Згідно із поглядами сучасних теоретиків постмодернізму та неоглобалізму, владу не можна ідентифікувати з певним центром, і тоді *образом влади стає мережна влада*.

Проте було б доречно говорити про загибель національно-державного суверенітету, глобалізація до самих засад потрясає самоідентифікацію гомогенного, закритого, замкнутого на собі національно-державного простору, котрий у своїй політиці спирався на казармену силу постійного війська, поліції, на пенітенціарні заклади й монополізацію засобів легітимного насильства.

Розвиток економіки виходить з-під національно-державного контролю, тоді як соціальні наслідки цього процесу — безробіття, міграція, злиденність — накопичуються в системі національної соціальної держави.

Глобалізація означає денационалізацію та можливу трансформацію національної держави в державу транснаціональну.

Література

- Бауман З.* Индивидуализированное общество. — М., 2002.
Бауман З. Текучая современность. — М., 2008.
Бек У. Что такое глобализация. — М., 2001.
Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения : В 2-х т. — М., 1991. — Т. 2.
Жижек С. Ирак: История про чайник. — М., 2004.
Ролз Дж. Теория справедливости. — Новосибирск, 1995.
Хабермас Ю. Вовлечение другого. — СПб., 2001.
Хабермас Ю. Расколотый Запад. — М., 2008.
Хардт М., Негри А. Империя. — М., 2004.